

З ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА УСПЕНЬСЬКОГО З КИЇВСЬКИМИ АРХЕОЛОГАМИ (Володимиром Антоновичем та Вікентієм Хвойкою)

Діяльність Російського археологічного інституту в Константинополі в історіографії традиційно пов'язується з християнськими старожитностями, передусім візантійськими, адже початковим напрямом його діяльності, згідно уставу, були саме візантологічні студії¹. Проте з часом, у процесі роботи установи, Успенський дійшов висновку про необхідність розширення діяльності Інституту як у плані географічному (Балканський півострів), так і в плані хронологічному (доісторичні пам'ятки), тож у 1911 р. при Інституті було організоване окреме відділення доісторичних старожитностей².

Певну роль у цьому процесі зіграв відомий київський археолог та музейник Вікентій В'ячеславович Хвойка (1850–1914), який з цього приводу мав листування з директором Інституту Федором Івановичем Успенським (1845–1928), а також особисто відвідав Константинополь у 1911 р. під час організованого Успенським з'їзду вчених Болгарії, Сербії та Росії.

Але з питаннями дослідження доісторичних пам'яток Балканського півострова Успенський зіткнувся набагато раніше, ніж зміг організувати окреме відділення з їх вивчення, що засвідчує листування Успенського з іншим відомим київським археологом та музейником Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем (1834–1908). Оскільки згадані листи дозволяють певною мірою з'ясувати питання організаційної діяльності Успенського щодо вивчення доісторичних старожитностей Російським археологічним інститутом у Константинополі та залучення до вирішення цих питань київських археологів, вважаю за доцільне опублікувати листи на сторінках цього видання.

Мені вже доводилося зазначати, що попри чималу бібліографію праць, присвячених життю та науковій діяльності Володимира Антоновича, біографія його висвітлена далеко не повністю, в ній існує чимало “білих плям”; деякі з них вдається ліквідувати завдяки зверненню до архівних

¹ *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе за 1895 г.*, Известия РАИК 1 (1896) 24–39.

² *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1911 г.*, Известия РАИК 16 (1912) 366–371.

матеріалів³. Те саме буде справедливим і щодо Федора Успенського, адже питання його контактів з українськими колегами мало цікавило і цікавить російських дослідників, у яких зберігається основний об'єм архіву вченого⁴. Причиною цього, окрім суб'єктивних факторів, є незначний обсяг джерельної бази, представлений подекуди одним або кількома листами, в той час як дослідниками зазвичай беруться до уваги більші за обсягом корпуси листування. У нашому випадку наявний тільки один лист Успенського до Антоновича, проте його дослідження дозволяє відкрити цікаві епізоди з життя обох вчених.

Обставини знайомства Успенського та Антоновича лишаються поки невизначеними, але достеменно відомо, що їх життєві шляхи перетнулися на VI Археологічному з'їзді в Одесі у 1884 р.⁵ Утім, зв'язки Антоновича з Одеським товариством історії та старожитностей, членом якого був як В. Антонович⁶, так і Ф. Успенський⁷, розпочалися набагато раніше⁸. Тож не виключено, що Успенський та Антонович були знайомі перед 1884 р., а їх участь у з'їзді тільки поглибила його.

Під час підготовки до VI Археологічного з'їзду Антонович здійснив дві експедиційні поїздки, під час яких досліджував пам'ятки узбережжя Дністра⁹, за результатами їх він підготував реферат: "Про скельні печери в басейні Дністра"¹⁰. Також Антоновичем був прочитаний реферат більш загального характеру "Про засоби посилення археологічних колекцій в університетських музеях"¹¹. На той час Антонович вже мав вагомий досвід археологічних досліджень, який поглиблювався з часом,

³ В. Корнієнко, *З листування Никодима Кондакова з Володимиром Антоновичем*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна 4: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) (2014) 126.

⁴ Е.Ю. Басаргіна, *Ф.И. Успенский: обзор личного фонда*, Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 45–61.

⁵ *Список членов VI Археологического съезда*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), Том 1, О. 1886, с. LIII, LXI.

⁶ *Летопись общества с 14-го ноября 1874 года по 14-го ноября 1877 года*, Записки ООИД 10 (1877) 367.

⁷ *Летопись общества с 14 ноября 1877 года по 14 ноября 1878 года*, Записки ООИД 11 (1879) 437.

⁸ Е. Оксман, *В.Б. Антонович і Одеське "Общество истории и древностей"*, Записки історико-філологічного відділу ВУАН 21–22 (1929) XXIX–XXXI; В.М. Хмарський, *Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи*, Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII–XIX ст. 5 (2000) 253–255.

⁹ Докладніше див.: В. Корнієнко, *Op. cit.*, с. 131–132.

¹⁰ *Перечень рефератов, прочитанных на VI Археологическом съезде, по отделениям*, Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.), том 1, О. 1886, с. LXIV.

¹¹ *Ibid.*, с. LXIII.

що відмічається в його біографічних нотатках¹². Тому не дивно, що Успенський, як директор Російського археологічного інституту в Константинополі і як людина, що не дуже обізнана в доісторичній археології, згадав про цього відомого вченого, чийм об'єктом наукових пошуків були і питання дослідження доісторичних пам'яток, коли постало питання про вивчення могильника у Пателі (Македонія). Цей могильник епохи переходу від бронзи до раннього залізного віку був відкритий випадково у 1897 р., коли прокладалася залізниця з Фесалонік до Бітолі. Про це відкриття могильника оповідає у своїх спогадах П. Мілюков, коли він, подорожуючи Балканами, отримав від робітника артефакти з могильника¹³:

“Мій наступний етап з Салонік вів, по болгаро-грецькому етнічному кордону, вгору від долини Вардара до Водени, багатої водоспадами, і звідти, повз озеро Острово і напігрецьку Флорину (болг. “Лерін”) до столиці віялету Бітоль [...] На шляху, на станції Острово, я зробив знахідку, що відволікла мене від етнічних розшуків. Залізничний майстер приніс декілька бронзових речей, знайдених в осипу під час нівелювання рівня для залізничної колії. Під час виїмки ґрунту було виявлено багато кам'яних плит, правильно обтесаних. Достатньо було поглянути на форму бронзової застіжки між речами, аби впізнати в ній “очкову” фібулу, а у плитах – залишки поховань у кам'яних ящиках. Відповідно, тут відкритий був випадково некрополь першого кам'яного віку, який датується 1300–800 років до Р.Х. Я згадав споріднені знахідки в Гласінце, – і моя археологічна пристрасть розгорілась. Не можна було ігнорувати таку знахідку, потрібно було копати. По поверненні до Константинополя я прагнув переконатися в цьому Успенського. Але він був зовсім незнайомий з археологією, бачив у моїй фібулі римську (!) знахідку, довго чинив опір – і, нарешті, поступився, здобувши султанське “іраде” для розкопок.”¹⁴

Виявлення цього могильника викликало неабияке зацікавлення Успенського, влітку 1898 р. рішення про проведення розкопок було прийняте і невдовзі він отримав всі необхідні для цього дозволи. Проте розкопки проводилися не Антоновичем, як того прагнув Успенський, а П. Мілюковим, згодом, у 1899 р., за участю Б. Фармаковського та О. Васильєва¹⁵. Усі матеріали розкопок, фотографії та щоденники були передані Мілюкову

¹² Див., напр. праці В. Козловської, В. Ляскоронського, В. Завитневича, Г. Павлуцького у збірці статей: *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*, у 3-х т., т. 2, К. 1997.

¹³ Мілюков, Павло Миколайович (1859–1943) – російський політичний діяч, історик та публіцист, міністр іноземних справ Тимчасового уряду.

¹⁴ П. Мілюков, *Воспоминания*, т. 1, ч. 5: *Годы скитаний (1895–1905)*, [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.krotov.info/lib_sec/13_m/il/yukov_03.htm.

¹⁵ А.С. Шофман, *История античной Македонии* [Електронний ресурс], режим доступу: http://annals.xlegio.ru/greece/makedon/mk1_1.htm#_ftnref12.

для складання звіту, проте ним цього зроблено не було, а 1917 р. ці матеріали були конфісковані більшовиками та зникли¹⁶. Тож цінний матеріал з давньої історії Македонії було втрачено. Можливо, якби Антонович таки пристав на пропозицію Успенського, матеріал могильника в Пателі був би введений до наукового обігу. Проте з якихось причин Володимир Боніфатійович не взяв участі у дослідженнях. Тим не менше, означений лист додає декілька нових штрихів до біографії вченого, засвідчуючи високий авторитет Антоновича як археолога.

Зіштовхнувшись з питанням виявлення низки пам'яток на теренах Балканського півострова, в тому числі й згаданих вище, Успенський дійшов висновку про необхідність внесення змін до статуту Російського археологічного інституту в Константинополі, аби означений регіон також був включений до сфери наукових зацікавлень установи. Це рішення було інспіроване та живилось також ініціативою болгарських та сербських вчених, воно тривалий час обговорювалось у листуванні між Успенським та директором Народного археологічного музею в Белграді М. Васічем¹⁷. У результаті перемовин сербський та болгарський уряди погодились на виділення субсидій для археологічних досліджень, тож у лютому 1911 р. Інститут ініціював з'їзд представників вченої громадськості Болгарії, Сербії та Росії для організаційного оформлення відділення Інституту та вироблення програми подальших досліджень. Саме з підготовкою цього з'їзду пов'язаний лист завідувача київським Музеєм мистецтва та старожитностей Вікентія Хвойки, чернетка якого і публікується в цій статті.

Про час та обставини знайомства Успенського та Хвойки даних наразі немає. Вірогідно, це сталося за посередництва Антоновича, з яким Хвойка співробітничав з 1890-х рр. і який значно вплинув на становлення дослідницької методи Вікентія В'ячеславовича¹⁸. Зважаючи на наявність епістолярних контактів між Антоновичем та Успенським, не виключено, що коли постало питання його залучення до досліджень пам'яток археології на Балканському півострові (лист від 18 липня 1898 р.), не маючи змоги зайнятись цим питанням особисто, Антонович і порекомендував іншого перспективного київського дослідника – Хвойку. Тоді, як вже зазначалось, дослідженням могильника у Пателі зайнялись інші археологи, проте у подальшому, коли активізувались розмови про відкриття

¹⁶ Е.Ю. Басаргина, *Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге, Санкт-Петербург 1995, с. 71.

¹⁷ *Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1911 г.*, с. 366–3367.

¹⁸ Див.: В.А. Колесникова, *Сторінки життя Вікентія Хвойки*, К. 2008, с. 16–18.

відділення первісної археології при Інституті, Успенський повернувся до рекомендацій Антоновича та запросив Хвойку до співпраці. На той час він вже був авторитетним археологом, що засвідчує, наприклад, його листування з головою Археологічної комісії О. Бобринським, відносно нещодавно опубліковане¹⁹. Тому не виключено, що Хвойка отримав рекомендацію для участі в з'їзді у Константинополі від того ж Бобринського. Подальші дослідження та введення до наукового обігу інших листів Хвойки дозволять більш чітко з'ясувати це питання. Невеликим внеском до цієї роботи стане публікація у цій збірці чернетки листа відомого київського археолога.

***

Листи, що публікуються нижче, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; лист Успенського до Антоновича – у фонді листування (ф. III), чернетка листа Хвойки до Успенського – в особистому фонді Хвойки (ф. 153). Епістоли друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

1. **Ф. Успенський – В. Антоновичу**, *Константинополь – Київ, 18 липня 1898 р.*

[Константинополь].

18 июля 1898.

Глубокоуважаемый Владимир Бонифатиевич.

От души благодарю Вас за любезное письмо, которым Вы лишь на несколько дней предупредили мое обращение к Вам по тому же самому поводу. Я только что возвратился из экскурсии по Македонии, где пробыл полтора месяца и где видел много интересных вещей.

Между прочим случай навел меня на довольно обширный материал для нашей совместной деятельности. При проведении железнодорожного пути от Салоник²⁰ к Битоле (Монастырь)²¹ землекопами обнаружен был целый некрополь бронзового века²²; так как полотно прошло через этот некрополь, то некоторые могилы были раскрыты, некоторые обнаружены, часть найденных вещей куплена мной на месте. Это глиняные

¹⁹ Див.: Г.О. Станіцина, *Листування В.В. Хвойки з графом О.О. Бобринським, яке зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України*, Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України, Тематичний збірник наукових праць (до 160-річчя від дня народження), К. 2010, с. 8–29.

²⁰ Фесалоніки – одне зі стародавніх та найбільших міст у Греції.

²¹ Бітола (або Манастир) – адміністративний центр у південно-західній частині сучасної Македонії.

²² Мовиться про могильник біля с. Пателі періоду бронзи та раннього заліза.

изделия с архаическим орнаментом и без оного, и бронзовые вещи (между прочим спиральные фибулы).

Имея в виду научное значение вопроса о бронзовом веке на Балк[анском] полуострове, а также в виду ясно определившегося места раскопок и сложности предстоящей работы в смысле техническом, я бы находил полезным не пропускать представившегося случая и провести раскопки здесь в сент[ябре] и октябре нынешнего года. В этом смысле сделано представление со стороны посольства турецкому правительству.

Мне бы в высшей степени приятно было повести это дело под Вашим руководством, а потому покорнейше прошу Вас сделать необходимые распоряжения для получения заграничного отпуска. Прошу уведомить, считаете ли необходимым, чтобы Институт со своей стороны писал в министерство о необходимости Вашей командировки.

Что касается раскопок в Болгарии, этот вопрос пока не затрагивался. Но так как раскопки в Болгарии не такое трудное предприятие, как в Турции, то об этом мы успеем поговорить лично. О дальнейшем ходе дела буду писать.

Преданный Вам и благодарный за память

Ф. Успенский.

IP ЦНБУВ, ф. III, од. зб. 47254, арк. 1–2зв., автограф.

2. В. Хвойка – Ф. Успенському, Київ – Константинополь, січень 1911 р.²³

На полученное Ваше письмо с приглашением меня приехать в Константинополь для участия в²⁴ выработке плана²⁵ предполагаемых раскопок доисторической археологии, к которым желательно приступить весною настоящего года, имею честь уведомить Вас, глубокоуважаемый Фед[ор] Ив[анович], что я²⁶ с большим удовольствием готов исполнить Ваше приглашение и приехать в конце февраля или в марте в Константинополь. На²⁷ поездку²⁸ отпуск будет мною получен. Но в виду того, что для означенной поездки потребуется мне заграничный паспорт и некоторые другие приготовления, то позволю себе покорнейше просить Вас

²³ Чернетка не датована, час написання визначений за контекстом.

²⁴ Дописане над рядком.

²⁵ Далі знаходиться закреслене “раскопок в области”.

²⁶ Слова “что я” написані над рядком.

²⁷ Спочатку речення продовжувало попереднє, але В. Хвойка поставив крапку та виправив маленьку літеру “н” на велику “Н”. Далі знаходиться закреслене “что” у рядку та “котору” над рядком.

²⁸ Дописано над рядком.

заблаговременно²⁹ уведомить меня, когда мое присутствие³⁰ желательно Вам³¹ в Константинополе³².

Прошу принять уверения в моем глубоком уважении и преданности

*В. Хвойка*³³.

ІР НБУВ, ф. 153, од. зб. 94, арк. 1–1зв., автограф, чернетка.

---

²⁹ Далі знаходиться закреслене “еще”.

³⁰ Слова “мое присутствие” написані над рядком.

³¹ Далі знаходиться закреслене “мое у Вас”.

³² Далі знаходиться закреслене “мое присутствие”.

³³ Підпис В. Хвойки.